

AZ ANGYALI RADNÓTI¹ TOLNAI GÁBOR INTERJÚJA SZALAI SÁNDORRAL

Az alábbiakban Radnóti Miklós barátainak, az irodalomtörténész Tolnai Gábor² és a filozófus–szociológus Szalai Sándor³ összesen 69,34 perc hosszú beszélgetésének szerkesztett változatát adom közre. A két akadémikus és professzor Radnóti életének tanúi, költészetének ismerői és részben kutatói voltak, akik a költő életének különböző szakaszaiban álltak mellette.

A még részleteiben sem közölt interjú egy orsós szalagra került felvételre, amely idővel elkopott, és az eleje megtöredezett. Az MTA Zenetudományi Intézet munkatársának, Szöllösi Mihálynak köszönhetően a szalag nemcsak megmenthetővé és CD-re másolhatóvá vált, de kiválóan hallható is lett. Egyedül a legeleje nem volt megmenthető, így az interjú keletkezésének dátuma és az első mondatok lemaradtak a CD-ről. A hangfelvétel

alapján valószínűsíthető, hogy az Budapesten, 1968 körül, az ELTE Bölcsészettudományi Karán készült. Tudjuk, hogy Tolnai Gábor ebben az időszakban sokakkal készített interjúkat Radnóti-tanulmányaihoz, és hogy a Szalai Sándorral alább közölt interjújában elhangzottakat felhasználta egyik művében. (Tolnai, 1981, 210–211.)

Az orsós szalagot Tolnai Gábor fia, Tolnai Márton közgazdász bocsátotta a rendelkezésemre (Budapest, 2005. II. 05.). Az eredeti orsós szalag visszakerült Tolnai Mártonhoz, míg a CD-re másolt interjú egy példánya – a közlés megjelenésével egyidejűleg – az MTA Kézirattárában kerül elhelyezésre.

Az interjú teljes, megmentett szövegének hossza 46 282, míg a közreadott szöveg – lábjegyzetek nélküli – hossza 32 056 karakter. Az élő szövegben természetesen előforduló ismétléseket kiszűrtem, és a szükséges tömörítéseket elvégeztem. Számos helyen nem tudtam pontosan megérteni vagy többszöri meghallgatás után sem megfejtetni, hogy a beszélgetésben szereplő néhány sor vagy utalás mire vagy kire vonatkozik. Ezekről a beszélgető felek egyikét sem volt már módomban megkérdezni, így ezeket az apró részeket kihagytam. Ezen túlmenően egyetlen teljes bekezdést, egy József Attilára vonatkozó, a témától mesz-

sze elkanyarodó részt (1147 karakter) hagytam ki. Mindezek miatt a szöveg alapos rövidítésen és szerkesztésen ment keresztül, ugyanakkor amit közlök, azt szövegűen teszem.

A beszélgetés tárgya kizárólag Radnóti Miklós élete és költészete, ugyanakkor a beszélgetés ettől számos alkalommal elkanya-

rodik. Ezek a látszólagos kitérők azonban szintén ismeretlen vagy fontos tudomány- és irodalomtörténeti vonatkozásokkal bírnak. Az interjú Tolnai Mártonnak és Szalai Júlia szociológusnak, Szalai Sándor leányának hozzájárulásával közlöm, akiknek szeretnék ezért köszönetet mondani.

AZ ANGYALI RADNÓTI⁴

Sz. S.: Én a Margit híd pesti hídfőjétől akkor délre eső grundhoz, míg a Miklós egy feljebb levő északi grundhoz tartozott. De hogy mikor, mióta, azt én nem tudom, lehettem öt-hat-hét-nyolc-kilencéves, de amióta úgy visszaemlékszem, a Miklós mindig volt.

T. G.: *Ha megengedsz egy közbevető kérdést, geográfiaiilag ez a grund a mai Budapestnek melyik helyén volt?*

Az a grund, amelyhez a Miklós tartozott, az a mai pártközponttól terjedt a Margit híd alatt, át a Palatínus házak előtti részig. Az én grundom pedig a mai Markó utcától terjedt az Országházig, kicsit a Markó utca alatt is. Tehát ez két érintkező grund volt, még mielőtt ott tenispályák alakultak. Nemkülönböztetve a két grundszomszédságtól eltekintve, mi nem voltunk ugyanabban a bandában, hanem ilyen szembenálló, verekedő felek voltunk, mert voltak a felső és az alsó grundosok. Másrészt, kérlek szépen, annak idején ott, ahol ma a Honvédelmi Minisztérium függeléke van, ott volt a jégpálya, ahova Miklós szintén lejárt. Igen esetenül korcsolyázott! Ő egy nagyon vékony, cingár kis gyerek volt, és gyerekkorában nem képviselte azt a nála tizen-

nég-tizenöt éves kor után kialakult, kicsit komplementatív, lírai típust. Ő egy nagyon verekedős grundos srác volt!

Te fiatalabb vagy Miklósnál?

Én 1912-ben születtem, Miklós 1909-ben. Ő nagyobb fiú volt valamivel nálam, de amiről most beszéltem, az 1920 és 1923 között vagy 1924 között játszódtott.

Miklós 1919 után, a Tanácsköztársaság bukása után szüleiivel elköltözött az Örömvölgy utcába. Édesapja is meghalt 1921-ben, akkor ment az akkori Lipót körútra, az Ilka utcába.

Tehát akkor kilencéves voltam, amikor összekerültem vele. Egy pár évig tartott ez a grund közösség, akkor néhány évre Miklós eltűnt a szemem elől. Valószínűleg ez volt, amikor ő gimnazistává nőtt föl, és én 1921-ben csak harmadik gimnazista voltam. Akkor újra találkoztam a Miklóssal két vagy három év múlva egy körben, amelynek a vezetője Reinhold Alfréd⁵ volt. Ő költő is volt, és igen szép szabadverseket írt. Reinhold Alfréd a Belvárosi Takarékpénztárnak volt egy fiatal tisztviselője, aki azzal a sajátos tulajdonsággal rendelkezett, hogy volt egy gyönyörű gramofonlemez-gyűjteménye. Úgyhogy a Frédihez

⁴ Az interjú címe Csapody Tamás jogász, szociológustól, a bori munkaszolgálat kutatójától származik.

⁵ Reinhold Alfréd (Alfred Reynolds) (Budapest, 1907.12.13. – London, 1993) költő, angol író, esztéta, az angol hadsereg vezérkari tisztje.

jártunk föl Beethoven-zenét és egyebet hallgatni. Ő egy sajátos, szervező lény volt! Kialakult körülötte egy egész kör, amely minden délután föl-alá sétált a Margit híd felső részén lévő sétányon, és amelyben a szó a zene, líra és egyéb körül forgott. Nagyszerűen értett a költészethez, zenéhez, filozófiához, mindenhez. Ő egyébként homoszexuális volt, és volt egy ilyen homoszexuális jellegű életdeklődése a fiatalság iránt. De nem szexuális kapcsolatai voltak a fiatalsággal. Később az történt vele, hogy trockista jellegű kommunista lett, és Angliába került, és most, ha jól tudom, nyugdíjas angol külügyi tisztviselő. De annak idején ő egy effektív hatókör volt Pesten, és a Frédi szorgalmából jött létre 1926-ban a *Haladás* című folyóirat, amelyben Miklós versei megjelentek.

Kérlek szépen, ugye ez azonos az úgynevezett Haladás Körrel?

Később lett az, először Magyar Ifjúsági Balassi Bálint Irodalmi Körnek hívták.

Ők sétáltak a margitszigeti, már nem létező Fedett sétányon?

Igy van, ez már a Margitszigeti korszak volt. Egyébként annyit randalíroztunk a Margitszigeten, hogy engem annak idején a Margitszigetről emiatt kitiltottak.

A kitiltó végzést 1945-ben Fischer Juszu^f mint a közmunkatanács elnöke hatálytalanította, és a hatálytalanításról szóló okiratot eljuttatta hozzám. Na már most, a Miklós ebbe, az először a felső rakparton, majd a

⁶ Fischer Juszu^f: Fischer József (Budapest, 1901. 04. 12. – Budapest, 1995. 12. 23.) építész, politikus, a harmadik Nagy Imre-kormány minisztere. A világháborút követően a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke volt (1945–1948).

Fedett sétányon sétáló körbe tartozott, ahová Gyarmati Fifi⁷ is.

Emlékezeted szerint öt mikor ismerte meg?

Kérlek szépen, annak a körnek két lány sztárja volt.

Az első feleséged nem?

Ja, vagy talán három! Az első sztárja volt az üveges, Vadász utcai Weisz Pistának⁸ a felesége, Pármai Aliz, a második a korán öngyilkos lett Révész Gabi,⁹ és a harmadik Gyarmati Fifi. Kérlek szépen, én úgy tudom datálni, hogy a Fifi kezdettől fogva ott volt ebben a körben. Mikor én abba úgy tizenégy vagy tizenöt évesen bejutottam, akkor már Miklós, Révész Gabi, Pármai Aliz benne volt. Itt valamit meg kell jegyezni! Mikor két- vagy háromévi szünet után a Miklóst újra megismertem, Miklós már egy kontemplatív lírai költő volt, és már abban az időben emlékezetem szerint, de csálhat az emlékezet, valahogy hangulatban összepasszolhatott ehhez a folyton expanzív és konkuráló Révész Gabival. Ebben az időben, Pármai Alizzal szemben ő női lírai jelenség volt. Fifi különös tulajdonságai közé tartozott, hogy azt hiszem, akkor már jól tudott gyorsírni vagy gépírni, miután papájának ilyen iskolája volt, és tudom azt,

⁷ Gyarmati Fifi: Gyarmati Fanni (Bp., 1912–), középiskolai és főiskolai tanár, akit Radnóti Miklós 1935-ben vett feleségül.

⁸ Weisz István: minden bizonnyal Weisz Arthúr budapesti üveg-nagykereskedő fia. A Weisz család tulajdona volt a Vadász utca 29. szám alatti ház (Üvegház), amelyben 1944 júliusában megnyílt a svájci követség zsidómentő irodája.

⁹ Révész Gabriella: Dóczi János gyógyszerész menyasszonya. A Magas Tátrában 1932 nyarán Radnóti Miklós és Gyarmati Fanni többek között együtt volt Dóczi Jánossal és Révész Gabriellával.

hogy már mindenféle szerkesztésbe és leírásba beletartozott a Fifi.

Visszatérve a Haladás körre: ezzel kapcsolatban voltak kicsapások is.

A Haladás kör az akkori terminológiában ateista, kommunista dolgokat művelt. Volt ez a vizsgálat, és tudom azt, hogy a Miklósnak is kellemetlensége volt ebben az ügyben. Hogy mi lett a dologból, miután az két-három osztállyal nagyobb fiúknak a dolga volt, azt nem tudom, de a Haladás kör ügyében volt két-három nem kicsapás, de eltanácsolás. Úgy emlékszem, hogy Krompaszky Miksa¹⁰ tankerületi főigazgató fújta föl ezt az ügyet. Mert a Haladásnak voltak ilyen sokszorosított folyóiratszerűségei, és azokban voltak cikkek, amelyek hát megengedhetetlenek voltak a kereszténypolitikai erkölcs szempontjából.

Leveledben jelezted, hogy a keresztény erkölsről akarsz majd mondani valamit.

Kérlek, amit akartam neked mondani, hogy én nem tudom, hogy hány éven keresztül, gyerekkori ismeretségünknek pontosan melyik szakaszában, azonban Miklós egy vékony aranyláncon egy aranykeresztet viselt a nyakában. Ezt hogy kitől kapta, nem tudom! Nem volt neki közömbös ez az ügy! Miklósban mindig volt egy érzékenység, és erről egyébként abban az időben is beszélt, hogy a katolikus az egyedüli vallás, aminek a művészetéhez van köze, és hogy a protestáns templomokban nincsenek képek. Talán ez is jellemző, hogy Frédinél, a gramofonlemez-korszakban, a magunkfajta pubertásban vagy egyébben, Beethovennek az *Apassionata* szonátáját

¹⁰ Krompaszky Miksa (1881–?) a Markó utcai főgimnázium helyébe lépő Berzsenyi Dániel Gimnázium megalapítója, címzetes tankerületi főigazgató, képviselő, kormánybiztos.

hallgattuk, neki a főlemeze Beethoven *Missae Solemnise* volt. Ehhez az üggyhöz tartozik, hogy Gelléri Andor Endre¹¹ barátomban volt egy tündérmisztika, ez nem vitás. Sokat voltak együtt Miklóssal és jóban is voltak. Gelléri Bandi valahogy hitt a tündérekben és a koboldokban. Nem tudom ezt másképp mondani, és nem tudom másképp elemezni! Ugyanúgy, Miklósnak volt egy angyalvonatkozása, amely angyalvonatkozása nem volt független az ő katolikus művészetéhez való vonzódásától. Ez annyira így van, hogy amikor Miklós az őrző angyalról írt versében,¹² aki mellette járt és kísérte, – akkor ez egy életrajzi adat és nem egy költői hatás.

Változik az angyalmotívum Miklósnál, folyton változik! Ez nem vallásosság, valami furcsa vonzódás a katolikus misztikum felé.

Igen, ez nem vallásosság. Ha azt kérdezed tőlem, hogy Miklós klerikális volt-e, akkor azt mondom, hogy nem. Hogy vallásosság-e az, hogy Pascal ragyogó fényességről ír, vagy egy költő angyalokban gondolkodik, akkor azt kell mondanom, hogy igen. Ha világi oldalon, történetileg nézem, akkor vallásosság, mert nekem arról sincs adatom, hogy Szent Bernát szerelmes volt-e Máriába, vagy pedig vallásos hittel hitt-e Máriában. Ezt nem is tartom egy egyszerűen eldönthető kérdésnek! Szent Bernát a legszebb szerelmi himnuszokat írta Máriának. Most mondhatod, hogy írhatta volna a szomszéd fűszereslányhoz is. Igen, de ő Máriához írta.

Akkor te elkerültél külföldre.

¹¹ Gelléri Andor Endre (Budapest, 1906. 03. 30. – Wels, 1945. 05. 06–20. között) író, novellista.

¹² Szalai Sándor itt minden bizonnyal Radnóti *Sem emlék, sem varázslat* című versére gondol (kelt: 1944. április 30.).

Igen, de most szeretnék először kicsit ugrani az időben. Szeretnék egy valamiről beszélni, mert ez filológiai adat. A Dante Könyvkiadó irodalmi igazgatója lettem, irodalmi és tudományos vezetője 1939 őszén.¹³ A Dante Könyvkiadó nagy üzleti sikereket alkotott népszerű tudományos és irodalmi könyvekkel. A kiadó főnökét rábeszéltem arra, hogy miután a vállalat olyan jól megy, és a Dante terjesztői részlege úgyis mindent elad, mi ne vásároljunk csak kész írókat – például Gárdonyi Géza volt a miénk –, hanem fektessünk egy kis pénzt kísérletezésbe. Többek között rábeszéltem az igazgató Erdőst¹⁴ arra, hogy csináljunk fiatal magyar költőkből egy antológiát. Így született meg a *Mai magyar költők* című antológia, Dante kiadás, 1941., felelős kiadó Szalai Sándor, és összeállította és a bevezetőt írta Vajthó László. Vajthó Laci bácsi azonban egy késői pontban kapcsolódott be, mert ebben az időben Miklósnak már rosszabbul ment, és én először is a Miklóssal dolgoztattam ki a *Mai magyar költők* antológiájának tervezetét. Ennek elve az volt, hogy nem kerülhet bele csak olyan fiatal magyar költő, akinek az alsó születési határa 1900. Erdős arra az álláspontra helyezkedett, hogy hát ezt nem főszerkeszthetjük Radnóttal, de hát Radnóti csinálja meg lényegében a válogatást, aztán majd Vajthó Laci ír egy bevezetést, és ő lesz formálisan a szerkesztője. Na most kérlek szépen, az igazság az, hogy a *Mai magyar költők* antológiája lényegében Radnóti Miklós válogatása. Vajthó Laci bácsi egy nagyon jóindulatú és tisztességes, kedves ember volt, és egy szép honoráriummal be-

vontuk. Azt mondta, hogy Radnóttira van bízva a válogatás, és ő nagyon ambicionálta Miklóst. Vajthó Laci bácsi azonban becsapott egy pár olyan vidéki protestáns költőt, akiről azt hitte, hogy költő lesz belőle. Így került a kötetbe egy pár rossz költő! Azután egy-két helyen, nem tudom, talán József Attilánál, egy-egy politikai enyhítő korrekciót alkalmazott, de ettől eltekintve hagyta a Miklóst. Most itt az a lényeg, hogy Miklós fölépített egy rendszert, azt mondta, ha másképp nem lehet igazságot tenni, mint versszámmal, akkor legyen így. Ez többek között ezért is érdekes, mert a Miklós válogatta önmagát is. Ő nagyon meg volt elégedve, azt mondta, hogy ezzel jól szerepel. Miklós az 1900-tól született nemzedéket akkor látta és válogatta.

Még egy könyvkiadói dologra akarom föl hívni a figyelmedet! A Dante Könyvkiadóban egy egész részleg alakult ki ebből a baráti körből. Többek között az Ortutaynak¹⁵ gyönyörű kiadásban jelentettük meg az egyik ilyen népmeseválogatását, amelyen a rövid igazgatói pályámnak legrémesebb üzleti konfliktusa alakult ki. Ortutay tudniillik leadta gépelésre a mesékről írt könyvét, a gépelt szöveget a nyomdával kiszedettük, és elküldtük a korrekciót neki. Visszajött a korrekcióra, de Gyulának eszébe jutott, hogy ő a fonetikát behívja utólag a mesébe. És kérlek szépen gondos fonetikai jelekkel visszakaptam valami hetven hasáb korrekciót szénfeketén, mert minden sorban „csak” tizenöt betűt kellett átszedetni. Úgy nézett ki, hogy... csak Zsolt Béla-vezércikkben¹⁶ láttam még ilyen

javításokat. De egyébként hasonló, rendkívül gondos korrektor volt Miklós maga is, aki a *Mai magyar költők* kötetét is korrigálta. Egyébként ott minden költő elején van egy nagyon száraz ismertető, hogy ki az illető. Azokat legnagyobb részben, az önmagára vonatkozókat is, Miklós állította össze és írta, tehát az ő szövegezése.

Egy másik dolog, ami szerintem nagyon jellemző a Miklósról. A Miklósnak abban az időben munka is kellett, és akkor kiadtam a Dante Könyvkiadónál Emil Pirchannak a *Művészeti breviáriumát*.¹⁷ A bécsi Pirchan művészettörténész professzor a művészet furcsaságairól stb. írt. A *Művészeti breviárium* tele van kettőtől négysoros világirodalmi versidézetekkel. Hetven van benne, nem tudom én mennyi! Na most, erre az történet, hogy én behívtam Miklóst, és azt mondtam neki, hogy itt van ez a kézirat, légszíves ebben ezt a hetven egyszakaszos, kétsoros, ötsoros, hat-soros versidézetet fordítsd le. És megállapodtunk egy erre vonatkozó vereshonoráriumban. De a Miklós nem ezt az olcsó megoldást választotta, hanem valami elképzeltetlen fáradsággal megkereste, hogy az illető verseinek van-e magyar műfordítása. És hogyha volt, akkor nem ő fordította le, hanem kikereste abból a legszebbet. Lefordította volna három perc alatt, vagy telefonon visszadiktálta volna, ahelyett eltöltött vele egy fél napot, és kikutatta a dolgot. Egyébként ezek a fordítások is kigépeltek kéziratok. Nekem csodálatozóképp az elpusztult lakásomban is megmarad-

tak. Elmondottam ezt a sztorit ezelőtt sok évvel ezelőtt Bóka Lacinak¹⁸ az akadémiai üdülőben borozgatás közben, aki akkor a kéziratokat elkérte, mondván, hogy Radnóttiról készítenő valamilyen múzeumi gyűjteményben felhasználja. Oda is adtam, tehát ezeknek valahol meg kell lennie!¹⁹

Félek, hogy elveszett, az özvegye pedig azóta öngyilkos lett.

Na most, kérlek szépen, rátérek a szeminárium kérdésre!

Mi ketten akkor ismerkedtünk meg, Miklós vitt hozzád.

Na most kérlek szépen, ennek a története az, hogy én abban az időben nagyon sokat foglalkoztam nyelvészeti kérdésekkel. Erről sokszor beszéltem társaságokban, és talán, mert érdekelte őket, – részben, mert mint jó barátok, közönséget és szemináriumot is akartak adni a Szalainak – összeverődött egy társaság. Mindig nálam voltak az ülések, és ennek tagjai a következők voltak: Ortutay Gyula, Hont Ferenc,²⁰ Bálint György,²¹ és téged láttunk ott egyszer-párszor vendégül. Azt mondták, hogy ott ismerkedtünk meg, akkor te a Franklin Kiadó számára szerkesztettél egy kötetet, ami engem nagyon érdekelt. Odajárt még a Balkányi Sári, azután Miklós, Fifi és még nem tudom, kik.

¹⁸ Bóka László (Budapest, 1910. 07. 19. – Budapest, 1964. 11. 01.) író, irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

¹⁹ Az idézett *Művészek műhelytitkai* című könyvben Radnóti Miklósnak 13 versfordítása jelent meg.

²⁰ Hont Ferenc: (Szeged, 1907. 04. 04. – Budapest, 1979. 03. 11.) rendező, igazgató, színházesztéta, az irodalomtudományok kandidátusa.

²¹ Bálint György (Budapest, 1906. 07. 09. – Sztarij Nyikolszkoje, 1943. 01. 21.) író, költő, kritikus, publicista, műfordító.

¹³ Szalai Sándor 1939 és 1944 között volt a Dante Könyvkiadó irodalmi és tudományos lektorátusának vezetője.

¹⁴ Erdős Ármin (1888–1944) volt a Dante Kiadó igazgatója.

¹⁵ Ortutay Gyula (Szabadka, 1910. 03. 24. – Budapest, 1978. 03. 22.) néprajzkutató, politikus, az MTA tagja, Radnóti Miklós szegedi évfolyamtársa és barátja.

¹⁶ Zsolt Béla (Komárom, 1985. 01. 08. – Budapest, 1949. 02. 06.) író, újságíró.

¹⁷ A mű pontos adatai: Emil Pirchan: *Művészek műhelytitkai. Két évezred festőinek, szobrászainak és építészeinek életéről, munkájáról, szerelméről és haláláról*. Dante Könyvkiadó, Budapest, 1945. Emil Pirchan másik híres, német nyelvű könyvét (*Künstlerbrevier*, Wien, 1939.) nem adta ki a Dante Könyvkiadó.

Dátumra emlékszel?

Ez még a Dante kiadói munkám előtt volt, úgy gondolom, hogy ez 1938-ban lehetett. Na már most, itt többrendbeli dolgok zajlottak le! Többek között, meg kell mondanom, Miklós és közötttem volt egy nagyon régi, sok évre visszamenő vita. Én olyan álláspontot foglaltam el, amit talán csak Dsida Jenő késői és Miklós késői munkásságának hatására változtattam meg, nem is mindenre kiterjedően. Én elleneztem azt, hogy klasszikus formában hexametert hexameterben, disztihont disztihonban stb. fordítsunk. Többek között olyan megfontolásokból – és erről szó is esett a nyelvészeti szemináriumban –, ha tartom a metronómot, akkor a rövidebb versekhez és a tömörebb nyelvekhez képest ki kell hagynom a fordításból valamit. Az angolhoz és a latinhoz képest ki kell hagynom valamit, tehát van itt egy áldozat. A másik érvem meg az volt, hogy a magyarban Vörösmarty után minden klasszikus hexameter romantikusnak hat. Tehát egy, hogy nem fér bele, kettő, hogy romantikusnak hat. Véleményemet csak Goethe, Petőfi, Catullus, Ady s egyéb Dzsida-sorok, és az utolsó Radnóti-hexameterek hatása alatt vettem revízió alá. „Látod-e, esteledik”²² – ez teljesen természetes, magyar és nem romantikus lejtés. Véleményemet revízió alá vettem, úgyhogy Miklósnak egy bizonyos végső győzelmét elismerem, de a közbeeső győzelmei nem voltak olyan meggyőzőek. Arra az érvemre, hogy nem fér bele minden, és ki kell hagyni jelzőket, Miklós több műfordításban reagált, és aztán mindig jött megmutatni, hogy mi maradt ki. Egyiknél akadtam meg, amikor Miklós büszkén elhozta nekem

²² Radnóti Miklós: *Hetedik ecloga*. Lager Heidenau, Zsagubica fölött a hegyekben. 1944. július.

Byron *Sénakherib pusztulása* című verse első szakaszának a fordítását. És tényleg, ha összevetem a vers első szakaszát a húsz százalékkal rövidebb angol nyelven írt eredetihez, akkor azt a csodát fogod látni, hogy az gyakorlatilag szóról szóra menő fordítás, pontosan mértéket tartva. Utána Miklós tovább dolgozott rajta, és ez végig egy csodálatos és nagyszerű fordítás. A későbbi szakaszokban már ő is megvallotta, hogy nem mindenhol ment a dolog, de az első szakaszban tökéletesen működött.²³

Miklósnak volt egy második nyelvészeti-földrajzi félbizonyítása is arról, hogy a hexameter egészen tökéletesen illeszkedik a magyar nyelvbe. Nem kell skandalálni, és természetes is! Abban az időben volt nálam egy paraszti származású minden. Miklós levette polcomról Fazekasnak a *Ludas Matyiját*, és behívta a mindenest, hogy olvassa föl úgy, ahogy ő azt olvassa. És kérlek szépen, pedig hát a Fazekasnak enyhén szólva gyengék a hexameteri, Miklós rém büszke lett arra, hogy miközben az a mindenest lány akadozva olvasta a Fazekas-szöveget, azért sok helyütt belebukott ebbe a skandalásba. Tehát azért valamit bizonyított ebből a dologból Miklós! Miklós egyébként rendkívül lelkesen vett részt ebben a nyelvészeti szemináriumban, és ez őt rendkívüli mértékben érdekelt. Miklósnak a nyelvészeti iránti érdeklődése, ahogy ő annak idején mondta, annak történeti szemléletéből fakadt: szinkronban és társadalmilag lehet nézni a nyelvet. Ennek tartalma sokkal később elevenedett föl, jóval Miklós halála után. Sztálin nyelvi dolgainak vitájában sokszor gondoltam arra, hogy ezekben a víziókban mi minden van ebből benne.

²³ Lord George Gordon Byron idézett, összesen hat szakaszos versének fordítása 1943-ban jelent meg.

Meg kell mondani még valamit, ahogy személyes élményeimből tallózok, hogy én – bár magam is könyves ember vagyok – a könyvet mindig használati eszköznek tartottam. Örültem, ha lopták! Mindig kölcsönadtam a könyveimet, mindig belefirkáltam, aláhúzogattam. Ezt Miklós elkeseredetten nézte, és azt mondta: hogy lehet ilyet csinálni? És hogyha tőlem kölcsön vitt el könyvet, akkor kiradírozva hozta vissza a legnagyobb kétségbeesésemre. A könyvet, hogy úgy mondjam, mint egy műtárgyat tartotta, nem mint egy használati cikket, ahogy magam.

Miklós rém büszke volt arra, hogy neki végül is a kis szobájában, a könyvespolcon megvolt az egész magyar líra. Ebből olyankor mutogatott büszkén, mint Dayka Gábor, akit különösen szeretett.

Hadd mondjak el egy történetet, melyről csak felháborodva emlékezhetek meg! Abban az időben a *Pester Lloyd* szerkesztője voltam,²⁴ amelynek a Mignon Kávéház teraszán volt a találkozóhelye, ahova József Attila is állandóan bejárt. Ott beszélgettünk Hollós Istvánnak,²⁵ a magyar pszichoanalitikusok akkori elnökének a nyelvelméletéről. Nevezetesen a dacos analízis g-hangokról, ká, gé hangokról, amelyek úgy jönnek ki, mint amikor az ember erőlködik a WC-n, és a folyékony pisi hangokról, mint l, n, m stb. Attilát ez izgatta, majd kisvártatva megjelent egy versét lobogtatva. Mondta, hogy ebben benne van az egész Hollós-elmélet. És a vers azóta a leghíresebb verseinek egyike lett,²⁶ és úgy kezdődik

²⁴ Szalai Sándor 1935–39 között volt a lap munkatársa.

²⁵ Hollós István (Budapest, 1872. 04. 19. – Budapest, 1957. 02. 02.) elmeorvos, a pszichoanalízis első budapesti iskolájának tagja, 1933-tól a Magyarországi Pszichoanalitikusok Egyesületének elnöke.

²⁶ József Attila *Költőnk és Kora* című versét 1937 szeptemberében írta.

– és ez megmagyarázhatatlan eme háttér nélkül, – hogy: „*Íme, itt a költeményem. / Ez a második sora. / K betűkkel szól keményen / címe: 'Költőnk és Kora'*”. Az utolsó szakaszában Attila büszkén mutatta, hogy húsz egynéhány l-betűt csempészett be: „*Piros vérben áll a tarló / s ameddig a lanka nyúl, / kéken alvad. Sír az apró / gyenge gyep és lekonyul. / Lágyan ülnek ki a boldog / halmokon a hullafoltok. / Alkonyul.*” Elmondtam ezt a történetet Szabolcsi Miklósnak,²⁷ aki célzottan politikai, ideológiai okból nem vette be a József Attila kritikai kiadásba. Szabolcsi részéről ezt az írástudók árulásának tekintem! Szerintem a pszichoanalízisről lehet Szabolcsinak vagy bárkinek bármi a véleménye, de hogy úgy mondjam, ez nem kritikai szerkesztőhöz méltó gondolat.

És mit gondolt erről Miklós?

Én ezt a Miklósnak elmondtam, mire a Miklós azt mondta, hogy látod, ezért nagy költő. Azt mondta, hogy aki lehet, hogy marhaságból vagy játékból, de ezt tudja írni, az egy nagy költő.

Miklós azok közé tartozott, akik elsőre fölismerték József Attila nagyságát.

Kétségtelen! Van egy döbbenetes emlékem 1930 őszéről! Szegeden Miklós akkor minden magyar költőt leszólt, kivéve Füst Milánt és Kassákot. Engem ez nagyon zavart, hogy senki se költő! Erre azt mondtam neki, hogy mondd, hát szerinted ki a mának a nagy költője? Erre így válaszolt, hogy az egyik József Attila. . .

²⁷ Szabolcsi Miklós (Budapest, 1921. 03. 03. – Budapest, 2000. 09. 02.) irodalomtörténész, kritikus.

Ugyanebben az időben József Attila és Miklós is közel volt Mónus Illéshez,²⁸ sőt a Mónus szerkesztette lapban rendszeresen jelentek meg rendkívül éles kritikái.

Mónus nagyon szerette, és nagyon ambicionálta Miklóst. Nem hangzik nagyon jól, de szerintem a Miklósnak a munkásmozgalomhoz volt köze, igazán mély köze, nem egyszerűen egy párthoz. Ő úgy értékelte az akkori szociáldemokrata pártot, mint a munkásmozgalom részét. Nem volt ez egyszerű, legalábbis ebben a korszakban.

Szegeden is ez volt! Nincsenek emlékeid egyes verseivel kapcsolatban? A versek keletkezéséről, problémáiról egy-egy műfordítása kapcsán! Kért tanácsot tőled? Te rengeteg nyelven tudtál!

Miklós azokon a nyelveken, amiken kevésbé biztosnak érezte magát, a műfordítás előtt óriási szöszedetalkotó volt. Amire most emlékszem, hogy a Franklin Kiadó számára csinált különböző műfordításokat, és időnként megjelent nálam a Dantében, mert nem volt hozzáférhető nagy Webster- vagy nagy Oxford szótára.

Nem volt neki!

Nekünk megvolt a francia Sauvageot-szótár cédulaanyaga, ami még nagyobb volt, mint maga a Sauvageot-szótár, ami egyébként kitűnő szótár volt a maga idejében. Büszke is vagyok arra, hogy a második revíziójában közreműködtem. Nem csináltam, hanem közreműködtem, mivel Benedek Marcival²⁹

²⁸ Mónus Illés (Balta, 1888. 03. 08. – Budapest, 1944. 11. 02.) újságíró, a szociáldemokrata párt főtitkára és ideológusa.

²⁹ Benedek Marcell (Budapest, 1885. 09. 22. – Budapest, 1969. 05. 30.) irodalomtörténész, műfordító, a Dante Könyvkiadó lektora.

együtt csináltuk. Miklós időnként megjelent papírlapokkal, amelyekre a rendelkezésre álló szótárakból a versek számára problematikus szavaihoz már 27 dolog meg volt jelölve, és akkor el kellett vele mászni a Sauvageot-szótárhoz, a nagy Websterhez. Ezekből ő mint egy filológus kiírta a szófordulatokat. Egy hallatlanul precíz és lelkiismeretes műfordító volt, és most nem a költői kvalitásairól beszélek, bár a maga nemében ez is költői kvalitás. Miklós állandóan szöszedetekkel és szóértelmezésekkel járt, és tanácsokat kért tőlem, hogy te ismered ezt a szót?

Emlékezetem szerint, Miklós a Danténak nemcsak az említett antológiát csinálta, hanem lektorált is. Arra már nem emlékszel, hogy regényt vagy tudományos művet fordított vagy stilizált?

Az első vagy a második zsidótörvény, de mindenképpen 1938 után, csak tanúsítványral lehetett dolgozni. Nekem volt tanúsítványom, pár barátom az én tanúsítványom alatt dolgozott. Így például a Széchenyi Könyvtárban 45 után kellett kiigazítanunk azt, hogy mely Dante könyvek azok, – mert én is fordítottam Dante könyveket, – amelyeket Déry Tibor fordított Szalai Sándor álnév alatt. Déry Tibor fordította nekünk a *Hova lettél drága völgyünk?* című könyvet (Llewellyn, 1941), aminek a lektorálását eredetileg Miklós végezte el, pedig nem volt olyan jó angolból. Ez volt szerintem Dérynek az egyedüli gondos fordítása, mert üzletileg szemlélte a fordítást, nyelvi nem érdekelte. Miklós nagyon akarta, hogy ennek a Llewellyn-könyvnek a walesi tájszólását enyhe székely góbé ízzel fordítsa le. Miklósnak nagy prózaérzékenysége volt! Emlékszem például, hogy Miklósnak egész korai felfedezése volt a *Csendes Don*.

Írt is róla Mónus folyóiratában vagy valamilyen más lapban! Áttérhetünk a bori munkaszolgálatra?³⁰

Igen! Bor³¹ egész történetét nem mondom el neked...

Azt tudom!

Miklós a láger Heidenauban volt, én pedig a láger Rhönben. Nálunk volt a lágersorozatnak egyedül fogorvosa, ahova lejártak.³² Eljutott hozzám „fogolyrádió” keresztül, hogy a Miklós fenn van, üdvözlöttük egymást, és egy nap Miklós megjelent a Rhön táborban: fogorvoshoz jött. Persze szigorú őrség volt, különválasztottak a bejöttektől, de éppen még tudtunk beszélni egy pár szót. Volt közöttük egy ilyen szólás-párbeszéd, és azt kérdeztem tőle, hogy írsz? Azt válaszolta, hogy sokat, szebbeket, valószínűleg jobb költő lettem – valami ilyesmit mondott. Én pedig azt mondtam, hogy sokat gondolkodtam, és remélem, hogy jobb filozófus lettem. De ez egy rövid szaggatott beszélgetés volt! Utána még egyszer így találkoztunk, akkor már beszélt arról, hogy sok új verse van, és – már akkor szó volt arról, hogy föl fognak bennünket vinni Borba –, hogy Borban majd találkozunk, és ott majd megmutatja verseit.³³ Szemmel látha-

³⁰ Összesen kb. hatezer magyar zsidó munkaszolgálatost vittek kényszermunkára Borba. Szalai Sándor és Radnóti Miklós 1944 májusában került Borba, és mindketten vasútépítésen dolgoztak.

³¹ Bor a Déli-Kárpátokban, a szerb–román–bolgár hármashatár közelében, Budapesttől mintegy 700 kilométerre délkeletre lévő település.

³² A Heidenau és a Rhön két, egymástól kb. 5 km-re lévő tábor volt a Bor és Zsagubica közötti közút mentén. Összesen kilenc altábor volt ezen a területen.

³³ Erre a találkozásukra minden bizonnyal 1944. augusztus végén került sor, mivel a Heidenau tábor lakói 1944. augusztus 29-én indultak vissza a Bor mellett lévő központi táborba, a Berlin lágerbe.

tóan nagyon büszke volt verseire! Aztán fölkerültünk Borba!³⁴

A Berlin lágerbe.

Igen, a Berlin lágerbe, ami Borban magában volt. És akkor ott volt az első meg a második menetbe kerülés örülete. A romániai áttörés után a Vörös Hadsereg és a partizánok közeledtek, és eldől, hogy két menetoszlopot fognak indítani. Engem automatikusan a második menetlépcsőbe osztottak be. Ezzel szemben Miklósnak kétséges volt a beosztása, és ő nagyon harcolt azért, hogy az első menetlépcsőbe kerüljön. Én és néhány barát nagyon ellenezte ezt! Mondtuk, hogy jobb várni, még ez nincs kipróbálva! Ő azt mondta, hogy nem lehet tudni, hogy mi van odahaza, és azonnal, az első alkalommal el kell indulni.

A barátok azok Justus Pali³⁵ volt és Mária Béla,³⁶ az ideggyógyász?

Igen, de aztán mások is voltak körülötte, nem tudom most a neveket. Nem tudom Tabi Laci³⁷ benne volt-e?

Tabival beszéltem, de Tabit ő nem ismerte, sőt a Tabi sem ismerte őt.

Tudom, hogy a Tabi Laci kölcsönkérte a cipőmet... Miklóssal nagyon sokat voltunk együtt Borban. Meg kell azonban mondanom neked, hogy szemben az ott írt vagy sok

³⁴ Az interjúból nem derül ki egyértelműen, hogy összesen két vagy három alkalommal találkozott a Rhön táborban Szalai Sándor és Radnóti Miklós.

³⁵ Justus Pál (Pécs, 1905. 04. 07. – Temesvár, 1965. 12. 28.) író, költő, műfordító, szociáldemokrata politikus.

³⁶ Mária (Müller) Béla (Budapest, 1903. 02. 15. – Budapest, 1975. 08. 25.) ideg- és elmegyógyász, költő.

³⁷ Tabi László (Budapest, 1910. 10. 07. – Budapest, 1989. 04. 28.) író, publicista, szerkesztő.

előző, halálsejtelmes verseivel, ő előtte Borban abszolút nem az volt, hogy ő most fog meghalni. Az uralkodó érzése volt, hogy jaj én élek, és mi van otthon. Szóval, amikor én akkor beszéltem vele, és sokat beszéltem vele, ő erre azt mondta, hogy ő hazamegy, csak nem lehet tudni, hogy a haza az nem halottakat és üszkös romokat jelent-e? A pessimizmusa ebben a pillanatban a haza féltése volt, és ő akkor úgy érezte magát, úgyszólván, mint túlélő. Ennek egy korlátja volt, hogy ő azt mondotta, hogy cseréljünk másodpéldányokat vagy példányokat, és rám bízta ezeket a verseket. Ezeket egy éjszaka, életem egyik legszebb éjszakáján, ott olvastam el, és ott mondtam, hogy azt hiszem, mindig jó költő volt, de most azt hiszem, igazán nagy költő lett.

Mondd, és mi lehet a magyarázata annak, hogy nem adta oda neked az összes addig írt versét? Például a Gyökér címűt és az első Razglednicát sem adta oda neked, pedig már készen voltak!

Én azt hiszem, hogy ennek az oka az volt, hogy ő neki nem voltak még ezekből tökéletesen tisztázott példányai.

Kézzel vagy géppel, azt sose kérdeztem? Kézírásos példányok voltak ezek?

Kézírásos példányok voltak. De hát megvan-nak a példányok!

Tudom, hogy megvannak!

Igen, kézírásos példányok voltak, és mégpedig nagy gondossággal az ő szép írásával, édes szép írásával írva, és azt hiszem, hogy ezekből akkor nem volt még ilyen, ennyire tisztázott másolata. Azt mondta, hogy ezt vidd, és valamelyikünk hazaér majd.

Té is adtál neki valamit?

Igen, én is adtam neki valamit, az ottani két jegyzőkönyvem, ami megvolt két példányban. Nem tudom, aztán mi történt vele! Kérlek szépen, meg kell mondanom, hogy Miklósnak rengeteg megfigyelése volt arról, hogy ezek az őrvadállatok, – mert voltak közöttük igazi őrvadállatok, – ezek is emberek. Egyik megfigyelése szólt egy nagyon komisz, bennünket kínzó keretlegényről. . .

*Császár főtörzsőrmesterről?*³⁸

Igen, Császárról, akiben ő egy szegény nyomorúságos parasztfiút látott, és azt mondta, hogy nézd, hogy megingott, milyen rokkant ez lelkileg. Ő nem SS-keret vonatkozásban gondolkodott, és hagyjuk most, hogy ez mennyire jogos, de őrá ez volt a jellemző. Egy másik dolog: a Berlin lágerben a poloskák mint a hangyák vonultak baraktól barakkig. Milliósra voltak poloskautak a barakkban! Ez most nem túlzás, én ilyen még komolyan nem láttam! Hihetetlen nyomorúságban voltunk, és emlékszem, hogy így álltunk Miklóssal, és néztük ezt a furcsa poloskautat. És akkor Miklós megszólalt, hogy te, ahogy az ember megnézi, hát a poloska is bogár. Benne volt egy, majdnem azt kell mondjam, hogy embereket szenteknek néző vagy állatokat poloska minőségükben is megérteni tudó szemlélet. Ilyen volt, de az egyszerűen nem igaz – nem tudom, valakinél olvastam leírva –, hogy ő halálsejtelmektől telve indult haza. Ez egyszerűen nem igaz!

³⁸ Császár János (Medgyesegyháza, 1905. 04. 17. – Szeged, 1945. 08. 03.) főtörzsőrmester, háborús bűntett elkövetése miatt a népbíróóság halálra ítélte, és kivégezték.

Nagyon sok embert meghallgattam, aki egy lágerben volt vele, és ugyanez volt a konklúziójuk, mint neked.

Igen!

Az előzőhöz hadd mondjam még, hogy ő a keretet ember módon analizálta, és ennek volt egy objektív oka is. A Heidenau láger viszonylag elviselhető hely volt. Ott volt egy keretparancsnok, az emberséges Száll Antal,³⁹ akinek kiüntetést kellene adni. Annyira így van, hogy a tisztí rangját később meghagyták, most is megvan neki. Szóval ott egy nagyon tisztességes keret volt! Ha ez nincs, akkor Miklós nem tud írni. Ott szombat délutántól hétfő reggelig azt csináltak, amit akartak. Ott kikötés egyetlenegy sem volt! Na most, még egyet engedj meg! Te Temesvárra kerültél, és átadtad közlésre Méliusznak⁴⁰ Miklós verseit.

Temesvárt magam és Justus Pali is, az ottani Szabad Szó című lapnál dolgoztunk.

Én láttam a lapot, tavalý Temesvárt voltam! Neked és Palinak sok, nagyon érdekes cikke van benne.

Igen, azt mondtam ott azonnal Méliusznak, hogy itt egy nagyon nagy költő született. És leadtuk, ha jól emlékszem, egy fél oldalon három versét.

Ehhez a példányhoz nem jutottam hozzá, Méliusznak nem volt meg!

Tudom, hogy benne volt ebben a közleményben a „Látod-e, esteledik” kezdetű verse, ami a *Hetedik ecloga*, aztán „Régi szelíd esték” kezdetű, ami *A la recherche*. . . , és a harmadik,

³⁹ Száll Antal (Budapest, 1911. 01. 12. – Budapest, 1997. 07. 05.) tartalékos hadnagy.

⁴⁰ Méliusz József (Temesvár, 1909. 01. 12. – Bukarest, 1995. 12. 05.) író, költő, műfordító, szerkesztő.

a göcsörtös botos vándor verse, ami a *Nyolcadik ecloga*.⁴¹

Té írtál ehhez egy bevezetőt, egy kopfot.

Ebben a kopfban azt írtam meg, hogy a bori táborban egy addig is jónak ismert költőből milyen nagy költő lett, és ezeket a verseket hozzuk ennek szemléltetésére. Hozzátettem azt, hogy Miklós az első menettel indult, és hogy mindannyian bízunk benne, hogy életben találjuk, de engedélye nélkül adjuk le a verseit.

Miklós még élt akkor, ez október végén jelent meg.

Sajnos azonban hozzá kell tennem, utóbb azt hallottam, hogy Pestre vagy annak közelébe eljutott valaki Temesvárról, és valahogy a közlés híre tőle eljutott Fifihez. Ebből arra következtettek, hogy Miklós él. Mi nem tudtunk arról, hogy a Miklós él-e vagy meghalt!

Ez így volt, az utolsó pillanatig hittük, hogy él!

Igen, namármost, helyes az Ortutay emlékezése a rádióban.

Ortutay arra is emlékezett, hogy te két pakli hússal állítottál be. Nem tudja, hogy honnan volt neked hússod, de az egyiket neki, a másikat Fifi-nek adtad.

Hát tudod, hogy honnan volt hússom? Magyarországra úgy kerültem vissza, hogy tolmács voltam egy szovjet egységnél.

⁴¹ Radnóti Miklósnak két verse jelent meg a temesvári *Szabad Szó* jogelődjében, a *Déli Hírlap* napilapban (1944. 10. 30., 4. oldal). Az egész oldalas anyagban, amelynek címe *Költők a szögesdrót mögött*, Justus Pál, Mária Béla és Halász Jenő, volt bori munkaszolgálatosok versei is megjelentek. A megjelent két Radnóti vers címe: *A la recherche*. . . és *Az alvó tábor*, amely később *Hetedik ecloga* címmel vált ismertté.

Tudtál oroszul?

Kiválóan tudtam mindig oroszul! Nem volt olyan nagy beszédgyakorlatom, mert nem tudtam nagyon gyakorolni. De aztán három hónapig tolmács voltam a felszabadító Vörös Hadseregben. Elmondok neked egy anekdotát is, hogy mi az: Magyarországra visszaérkezni. A kegyetlenül hideg 1944 decemberében történt, hogy Brassóban egy nyitott teherautóra felraktak engem az egységemmel, a törött lábú főhadnaggal együtt, és elindítottak Magyarországra. Ez hajnali fél ötkor történt, és éjjel fél egykor megérkeztünk Orgoványra, a nyitott teherautón csontig fagyva. Egy helyen szűródött ki egy icipici világosság, és bekopogtattam. Egy öreg zsidó feküdt a feleségével az ágyban. Én a vörös csillagos kucsmában bementem, és azt mondtam, hogy kérem, én meghúzódok a székben, de van egy törött lábú tisztünk, adjanak nekünk valami meleg dunyhát. Mire megszólal az öregember az ágyban, hogy 44 decemberében zsidótól kér valamit Orgoványban? Mire azt mondtam: kérem, mégis két dunyha van, és az egyiket erőszakkal elvettem. Mondottam: visszakapják, nem kell nekünk, és kivittem a színbe a tisztnek. Háromnegyed óra múlva motoros küldönc érkezett, hogy menjünk tovább Bugacra. Nem volt lelkem a törött lábú, nyögő szovjet tisztéről levenni ezt a dunyhát, és úgy emeltük kocsi. Mai napig lidércként kísért engem vissza, hogy mit gondolhatott az az öreg zsidó Orgoványban, amikor a nyilván zsidós külsejű, de vörös csillagos sapkás ember beállít hozzá, és azt hazudja, hogy viszszaadja a dunyháját. . .

IRODALOM

Tolnai Gábor (1981): Nőnek az árnyak. In: Tolnai Gábor: *Radnóti utolsó időszak.* Szépirodalmi,

Mikor értél te Pestre?

1945. január 12-én vagy 14-én, miután az egységemmel volt dolgom, és nem lehetett a szovjet hadsereget csak úgy otthagyni.

Arra nem emlékszel, hogy a verseket a Fifinek mikor adtad át?

Nem, én az Ortutayhoz vittem el a verseket,⁴² hogy ő tudja, hol van a Fifi. A dolog úgy játszódott le, hogy én a Fifinek a húst, a Fifi számára otthagytam, de a Fifivel nem találkoztam. Fifi akkor még Budán lakott.

Igaz, hát én is Budán voltam. . .

Budán volt a Fifi, de én Ortutayt kerestem meg, és ő tudta, hogy Fifi megvan, és átvette tőlem a verseket.

Beck Juditnak⁴³ is vittél verseket?

Nem. Az lehet, hogy én bementem a Major Tomihoz⁴⁴ a Nemzetibe, és valahol ott a verskről beszéltem, de én verseket nem vittem. Juditot nagyon kedvelem, de nem vittem, ez abszurdum lett volna. . .

⁴² Tolnai Gábornak a 3. pont lábjegyzete alatt jelzett tanulmányából tudjuk (211. oldal), hogy öt Radnóti verset hozott Budapestre Szalai Sándor.

⁴³ Beck Judit (Budapest, 1909 – Budapest, 1995) festőművész, grafikus, keramikus, textil- és bábtervező. Radnóti Miklós szerelme, később Gombosi György zenetörténész, majd Major Tamás színész felesége.

⁴⁴ Major Tamás (Újpest, 1910. 01. 26. – Budapest, 1986. 04. 13.) színész, rendező, színházigazgató.

Kulcsszavak: *irodalomtörténet, tudománytörténet, Tolnai Gábor, Szalai Sándor, Radnóti Miklós, József Attila, bori munkaszolgálat, Dante Könyvkiadó*

Budapest, 210–211.

Llewellyn, Richard (1941): *Hová lettél drága völgyünk?* Dante, Budapest.

Tanulmány

HOGYAN KÜZDIK LE A VÁLSÁGOKAT
A BIOLÓGIAI HÁLÓZATOK,
ÉS MIT TANULHATUNK EL TŐLÜK?

Csermely Péter

az MTA doktora,
Semmelweis Egyetem Orvosi Vegytani Intézet
csermely@eok.sote.hu

Kovács István

PhD-hallgató,
MTA KFKI Szilárdtestfizikai és Optikai Kutatóint.
kovacs.pisti@gmail.com

Mihalik Ágoston

diákkörös hallgató,
Semmelweis Egyetem ÁOK
anaston@gmail.com

Nánási Tibor

diákkörös hallgató,
Semmelweis Egyetem ÁOK
nanasitibor@gmail.com

Palotai Robin

PhD-hallgató,
Semmelweis Egyetem Orvosi Vegytani Intézet
palotai.robin@gmail.com

Rák Ádám

diákkörös hallgató,
PPKE, Információs Technológiai Kar
neurhlp@gmail.com

Szalay Máté

diákkörös hallgató,
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, műszaki informatika szak
szalaymate@gmail.com

Egy gazdasági világválság közepén érdemes olyan válságmegoldó minták után nézni, amelyek az életrealitásukat már válságok millióiban bizonyították be az evolúció során. Cikkünkben a legújabb kutatási eredményeinket összefoglalva megmutatjuk, hogy a hálózatos gondolkodás más komplex rendszerekre, így például a társadalmakra is transzformálhatóvá teszi azokat a tanulságokat,

amelyeket a biológiai hálózatok válságainak vizsgálata jelent. Így a sejtek stressz-válaszait válságmodellként használva hasonló, a hálózatok csoportjait szétválasztó folyamatok figyelhetőek meg a válság kezdeti szakaszában az élesztő sejteitől a társadalmakig. A válságot kiváltó tényezők lecsitulása az élesztőben a hálózatos újraépítés kezdetét jelenti, amelyben döntő szerepet játszanak az általunk